

Yusuf
Ziya
Ortaç

leme almayı ölünceye kadar sürdürmüştür. 1927-1928'de *İkdam*'da, 1932-1933'te *Cumhuriyet* gazetesinde günlük fıkralar yazmıştır. 1941'den sonra tenkit ve şiirlerinin bir bölümü *Çınaraltı* dergisinde yayımlanmıştır. Bunların dışında *Vakit*, *Ulus*, *Akşam*, *Alemdar* ve *Temâşâ* gibi gazete ve dergilerde de makaleleri vardır.

Yusuf Ziya, sade Türkçe ile yazmasına ve hece veznini ustalıklı kullanmasına rağmen eserleri şiir için gerekli hissi ve fikri derinliğe sahip değildir. I. Dünya Savaşı yıllarında şiire başlayan pek çok şair gibi onun manzumelerinde de vatan ve millet sevgisi, kahramanlık, savaş gibi millî duyguları işleyen temalar geniş yer tutar. Bunun yanı sıra aşk, tabiat, bohem hayatı, aile ve ölüm temalarını işlemiştir. Aşk şiirlerinin çoğunda, dönemin mizah dergilerindeki şiirlerde de sıkça rastlanan uçarı ve çapkınların espri yüklü gönül maceralarını dile getirmiştir. Mütareke yıllarından itibaren mizah dergilerinde yazmaya başlayan şair zamanla tamamen mizah ve hiciv alanına kaymış, edebiyatımızda özellikle *Akbaba*'da yayımlanan manzum hicivleri ve mizahî tarzındaki yazılarıyla tanınmıştır. Yusuf Ziya Türkçe'yi ustalıkla kullanmıştır.

Eserleri. Şiir: *Akından Akına* (İstanbul 1332 r./1916; Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın talebi üzerine yazılıp bastırılan kitap 1914-1916 yılları arasında ordu için yazdığı yirmi iki şiiri ihtiva eder); *Âşıklar Yolu* (İstanbul 1335 r./1919); *Şâirin Duası* (İstanbul 1919; kahramanlık, vatan ve millet sevgisi temalarını işleyen sekiz şiir içermektedir); *Şen Kitap* (İstanbul 1919; dönemin sosyal hayatını eleştiren yirmi kadar mizahî manzume yer almaktadır); *Cenk Ufukları* (İstanbul 1336 r./1920); *Yanardağ* (İstanbul 1928); *Bir Servi Gölgesi* (İstanbul 1928; çoğu önceki eserlerinden seçilmiş on sekiz şiirin bulunduğu kitabın sonunda dört manzum hikâye ve "Eski Mektup" adlı tek perdelik bir komedi yer alır); *Kuş Cıvıltıları* (1938; çocuk şiirlerini ihtiva etmektedir); *Bir Rüzgâr*

Esti (İstanbul 1962). **Tiyatro:** *Binnaz* (İstanbul 1917; hece vezniyle yazılmış üç perdelik trajedi); *Nâme* (İstanbul 1918; tek perdelik manzum komedi); *Nikâhta Kerâmet* adlı kitabın sonunda "Eski Mektup" adıyla yeniden yayımlanmıştır); *Kördüğüm* (İstanbul 1335 r./1919; üç perdelik manzum piyes); *Nikâhta Kerâmet* (İstanbul 1923; eserde üç küçük manzum piyesin dışında on dört manzum hikâye bulunmaktadır). **Roman:** *Dağların Havası* (İstanbul 1341 r./1925, manzum); *Göç* (İstanbul 1943; 1943'te *Çınaraltı* dergisinde tefrika edilmiş otobiyografik bir romandır); *İsmet İnönü* (1946); *Üç Katlı Ev* (İstanbul 1953; 1951 yılında *Ulus* gazetesinde tefrika edilen roman, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar yaşanan sosyal değişimleri ve bu değişmelerin sebep olduğu kuşaklar arası çatışmaları konu edinir). **Uzun Hikâye:** *Kürkçü Dükkânı* (İstanbul 1931), *Şeker Osman* (İstanbul 1932). **Fıkra:** *Beşik* (İstanbul 1943), *Ocak* (İstanbul 1943), *Sarı Çizmeli Mehmet Ağa* (İstanbul 1956), *Gün Doğmadan* (İstanbul 1960). **Hâtıra:** *Bir Varmış Bir Yokmuş: Portreler* (İstanbul 1960), *Bizim Yokuş* (İstanbul 1966). **Gezi:** *Göz Ucu ile Avrupa* (İstanbul 1958). **Antoloji ve İnceleme:** *Nedim* (İstanbul 1932), *Seyranî* (İstanbul 1933), *Halk Edebiyatı Antolojisi* (İstanbul 1933), *Faruk Nafiz: Hayatı ve Eserleri* (İstanbul 1937), *Ahmet Haşim: Hayatı ve Eserleri* (İstanbul 1937).

BİBLİYOGRAFYA :

Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Bugünkü Edebiyat*, İstanbul 1924, s. 181; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 2085; Halit Fahri Ozansoy, *Edebiyatçılar Geçiyor*, İstanbul 1931, s. 31; a.mlf., *Edebiyatçılar Çevremde*, Ankara 1970, s. 227; İsmail Habib [Sevük], *Edebî Yeniliğimiz*, İstanbul, ts. (Remzi Kitabevi), s. 452; Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 294; a.mlf., *Meşhur Adamlar: Hayatları, Eserleri*, İstanbul 1933-36, IV, 1591; Mustafa Baydar, *Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar*, İstanbul 1960, s. 158; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1971, II, 1141; H. Fethi Gözler, *Hece Vezni ve Hecenin Beş Şairi*, İstanbul 1980, s. 182; Ferit Öngören, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı ve Hicvi*, Ankara 1983, s. 174; Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, İstanbul 1986, s. 811; Mehmet Önal, *Yusuf Ziya Ortaç*, Ankara 1986; Nevzat Gözaydın, "Yusuf Ziya Ortaç'tan Mektuplar", *TDL*, LIII/423 (1987), s. 167; Hakkı Süha Gezgün, *Edebî Portreler* (haz. Beşir Ayvazoğlu), İstanbul 1999, s. 324; Faruk Nafiz [Çamlıbel], "Binnaz", *Şair Nedim*, sy. 14, İstanbul 1335/1919, s. 221; Mehmet Behçet Yazar, "Edebiyatçılarımızı Tanıyalım: Yusuf Ziya Ortaç", *Yedigün*, sy. 426, İstanbul 1941, s. 15; Alâattin Karaca, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Üç Kuşağın Romanı: Üç Katlı Ev", *Dergâh*, IV/39, İstanbul 1993, s. 14; IV/40 (1993), s. 10; "Ortaç, Yusuf Ziya", *TDEA*, VII, 136.

ALÂATTİN KARACA

ORTADOĞU

En eski uygarlıkların
ve üç semavî dinin doğduğu,
Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarını
birbirine bağlayan stratejik bölge.

Ortadoğu XX. yüzyılın başlarında ortaya atılmış yeni bir coğrafi kavramdır. İlk defa 1902 yılında Amerikalı bir deniz subayı tarafından kullanılan bu tabir (middle east) II. Dünya Savaşı yıllarına kadar fazla benimsenmedi. 1939'da Amerika'da kurulan Middle East Supple Center adlı ekonomik kuruluş ortadoğu ifadesini kullanılır hale getirdi ve bu tarihten sonra birçok uluslararası kuruluş tarafından kullanılmaya başlandı. Bu teşkilâtın ortaya attığı "Ortadoğu" kavramı Libya'dan Afganistan'a kadar çok geniş bir alanı kapsıyordu. Günümüzde ise Ortadoğu (Ar. eş-Şarku'l-evsat) dar anlamda kullanılmakta ve Doğu Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerle (Yunanistan hariç) bunlara komşu olan ülkeleri ifade etmektedir. İçeriği ve sınırları açıkça belirlenmemiş başka bir coğrafi kavram olan Yakındoğu da günümüzde Ortadoğu ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Ortadoğu karşılığında yakın yıllarda Güneybatı Asya ifadesine yer verenler olmuşsa da Ortadoğu'nun yerini tutamamıştır. Ortadoğu'nun çekirdeğini müslüman Arap dünyasının oluşturduğu genellikle kabul edilir.

Tarih boyunca Ortadoğu stratejik bir öneme sahip olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geliştirilen ve dünya hâkimiyetini hedefleyen jeopolitik teorilere göre Ortadoğu, Afroavasya ana kıtasının merkezini ve keşif alanını oluşturur. Kara jeopolitiği açısından bakıldığında dünya hâkimiyetinin tesisi için Avrasya'ya hâkim olmak gerekmektedir. Ortadoğu ise Avrasya kuşağının merkezinde bulunmaktadır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin Ortadoğu'ya yönelik stratejilerini etkileyen bir görüş Türkiye-Irak-İran-Pakistan-Afganistan kuşağına hâkim olan gücün Avrasya'ya, Avrasya'ya hâkim olan gücün dünyaya hâkim olacağı tezidir. Deniz jeopolitiği açısından Ortadoğu deniz eksenli güçlerin Afroavasya stratejilerinin merkezinde bulunmaktadır. Ortadoğu, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri gibi deniz ağırlıklı strateji güden güçler için rakip güçlerin hâkimiyetine bırakılmaması gereken bir savunma hattıdır ve aynı zamanda Avrasya içlerine ve kıyı denizlerine yönelik stratejik egemenlik için gerekli bir üs konumundadır. Dünyada birinci derecede önemli dokuz

stratejik deniz geçiş yolundan beşi (İstanbul ve Çanakkale boğazları, Süveyş Kanalı, Aden ve Hürmüz geçişleri) bu bölgede yer almaktadır. Hava jeopolitiği bakımından da Ortadoğu merkezî bir konumda bulunmaktadır (Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, s. 323-327).

Ortadoğu'yu stratejik açıdan önemli kılan bir diğer faktör tarihî derinliğin oluşturduğu jeokültürel özelliklerdir. İnsanlığı etkileyen en köklü dinî ve kültürel oluşumlar Ortadoğu'da zuhur etmiş, bölge tarihin ilk zamanlarından itibaren medeniyetlerin ve semavî dinlerin beşiği olmuş, diğer bölgelerde gelişen çeşitli medeniyetlerin, kültürlerin ve dinlerin yayılmasında kavşak görevi yapmıştır. Bölgenin Doğu ile Batı arasındaki kavşak rolü sebebiyle sadece malların değil din, medeniyet ve kültürlerin transferleri de bu bölgeden gerçekleşmiştir. Bu sebeple sanayi devrimine kadar olan dönemde dünya tarihini etkileyen büyük gelişme ve değişimler burada meydana gelmiştir. İslâm medeniyetinin bütün Ortadoğu'ya hâkim olması sonucunda bölgenin jeopolitik bütünlüğü ile jeokültürel bütünlüğü iç içe geçmiş, Ortadoğu jeopolitik hattı tarihî ve kültürel düzeyde İslâm dini etrafında bir bütünlük arz etmiştir. Batı merkezli tarih ve coğrafya yorumlarında bölgenin Doğu ve İslâm ile özdeşleştirilmesi, Ortadoğu'yu Doğu-Batı, İslâm-hıristiyan karşılaşmasının odağı haline getirmiştir. Haçlı savaşları ile keskinleşen bu jeokültürel ayırım Osmanlı döneminde de devam etmiş, XIX. yüzyılda sömürgeciliğin yayılması ve Osmanlı Devleti'nin dağılmaya başlamasıyla birlikte Batılı büyük güçler kültürel ve dinî bakımdan Ortadoğu'ya müdahil olmaya başlamış, misyonerlik, eğitim ve çeşitli hıristiyan cemaatleriyle ilgili faaliyetlerinde kendi aralarında yoğun bir rekabet yaşanmıştır.

Jeoekonomik bakımdan bütün büyük medeniyet havzalarının doğduğu ılıman iklim kuşağının merkezinde bulunan bölge, antik dönemden itibaren tarım potansiyeli ve ana ticaret yolları hattı olarak önem kazanmıştır. Tarih içinde gerek Mezopotamya ve Nil havzalarının gelişmiş tarım toplumları, gerekse Afroavasya ana kıtası içindeki bütün ulaşım ve ticaret yollarının bölge ile doğrudan ya da dolaylı biçimde ilişkili olması Ortadoğu'yu uluslararası ekonomi-politiğin merkezi yapmıştır. Doğu-Batı istikametinde Akdeniz havzası ile Çin arasında, kuzey-güney istikametinde Karadeniz'in kuzeyindeki steplerle Akdeniz ve Mısır arasında yürütülen ticaret Or-

tadoğu'yu ekonomi-politik bir eksen haline getirmiştir. Çin ve Hint ile Mısır ve Doğu Afrika'yı birbirine bağlayan ticaret yolları da Ortadoğu bölgesinin güney sahilleri üzerinden geçmiştir. Ortadoğu bölgesinin Akdeniz, Karadeniz, Kızıldeniz ve Basra sahillerinde gelişen liman şehirleriyle kara ticaretinin seyrettiği Avrasya boyunca kavşak noktalarını oluşturan ticaret şehirleri, Afroavasya ölçekli bu ekonomik yapılanmanın aktarım hatlarını ve atardamarlarını oluşturmuştur (a.g.e., s. 332-338).

XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa'da meydana gelen büyük dönüşümler sonucunda ortaya çıkan modern devletler sistemi Ortadoğu'yu da doğrudan etkilemiştir. Bu süreçle birlikte yükselmeye başlayan Avrupalı büyük güçler kendi aralarındaki siyasî, askerî rekabeti ya doğrudan Ortadoğu'ya taşımışlar veya Avrasya ve Uzakdoğu'da giriştikleri rekabet Ortadoğu'yu da etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıla kadar Avrupa karşısında baskın konumu sebebiyle Ortadoğu uzun süreli bir istikrar ve barış dönemi yaşamıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başlamasıyla birlikte dış güçler Ortadoğu'ya müdahale etmeye başlamış, bir yandan Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine genişlemesi, diğer yandan Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgali ile başlayan süreç bugüne kadar kesintisiz devam etmiştir.

Bütün stratejik faktörler bakımından özel bir önem taşıyan Ortadoğu, Fransız İhtilâli ve sanayi devrimi sonrası dönem dışında tarih boyunca merkezî konumunu sürdürmüştür. Bölge İlkçağ'lardan itibaren Avrasya steplerinden kopup gelen kuzey-güney ve doğu-batı istikametindeki kavim göçlerine sahne olmuş, dışarıdan gelen tesirlerden sürekli biçimde etkilenmiştir. Jeostratejik, jeokültürel ve jeoekonomik önemi dolayısıyla dünyaya hâkim olmak isteyen her devlet ya da devlet adama Ortadoğu'ya sahip olmak istemiştir. Bu hâkimiyet mücadelesi sonucunda meydana gelen büyük savaşlar ve göç dalgaları hem dünyayı hem bölgeyi sürekli biçimde şekillendirmiş ve değiştirmiştir. Antik dönemde Mısır, Mezopotamya, Anadolu ve İran merkezli devletler ve imparatorlukların hâkimiyet mücadelelerine sahne olan Ortadoğu, Büyük İskender ve Roma imparatorlukları döneminde büyük ölçekli siyasî bütünlüğe kavuşmuştur. İslâm medeniyetinin doğuşu ve yayılışıyla tekrar siyasî bütünlüğe kavuşan Ortadoğu İslâm

medeniyet havzasının coğrafi bütünlük alanı haline gelmiştir.

XIX. yüzyılda sömürgeciliğin gelişmesi ve Asya'ya yönelmesi Ortadoğu'nun jeoekonomik önemine yeni boyutlar katmıştır. Ortadoğu bu yeni süreçte endüstriyel Avrupa ile sömürgeleştirilen Doğu arasında ham maddelerin ve doğal kaynakların aktarım hattı haline gelmiştir. Ortadoğu'nun bu jeoekonomik özelliği bölgenin sömürge rekabetinden en çok etkilenen bölgelerin başında gelmesine yol açmıştır. XX. yüzyıl başlarından itibaren bölgedeki petrolün ortaya çıkarılması ile Ortadoğu merkezî bir stratejik önem kazanmıştır. Petrolün stratejik rolündeki olağan üstü artışla birlikte Ortadoğu jeoekonomik bakımdan stratejik bir rekabet alanı haline dönüşmüş, uluslararası ilişkiler sisteminin önemli bir parçası durumuna gelmiştir. Ortadoğu, XIX. yüzyıldaki gibi ticarî ve doğal kaynak aktarım hattı olarak değil başlı başına bir doğal kaynak havzası olarak stratejik bir konum ve önem kazanmıştır. Ortadoğu'nun bugün itibarıyla dünyadaki kanıtlanmış petrol rezervlerinin yaklaşık % 65'ine ve doğal gaz rezervlerinin üçte birine sahip olması, bölgenin küresel aktörler bakımından gelecekteki stratejik önemini koruyacağını en büyük göstergesidir. Soğuk savaşın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Kafkasya ve Orta Asya ile Ortadoğu'nun jeostratejik açıdan bütünleşmesi, Ortadoğu'nun enerji kaynakları ve enerji nakil hatları bakımından gelecekteki stratejik önemini arttırmıştır.

XIX. yüzyılın başından itibaren bölge büyük güçlerin diplomatik, askerî, ekonomik, kültürel ve dinî mücadele alanı haline gelmiştir. Avrupalı büyük güçler arasında XVIII. yüzyılın sonundan başlayarak I. Dünya Savaşı ile birlikte nihayete eren, Osmanlı Devleti topraklarının kaderi hakkındaki stratejik rekabet "Şark meselesi" olarak adlandırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıldan başlayarak askerî ve ekonomik bakımdan zayıflaması ve sürekli toprak kaybetmesi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya karşısında sürekli yenilmesi, XIX. yüzyılın başından itibaren gayri müslim azınlıkların milliyetçilik cereyanlarıyla başa çıkamadığının görülmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin çökmesi ya da parçalanmasının mukadder olduğu ve bunun sonucunda Avrupa'nın hassas siyasî dengelerinin nasıl etkileneceği ciddi bir mesele haline gelmiştir. Bu mesele Avrupa'nın büyük devletleri arasında rekabete, krizlere ve yer yer savaş-

lara yol açmıştır. XIX. yüzyıl boyunca İngiltere ve Rusya arasında İran, Kafkasya, Orta Asya, Afganistan coğrafyası üzerinde devam eden stratejik rekabet "büyük oyun" olarak adlandırılmıştır. Büyük oyun sadece İran ve Basra körfezi bölgesi sebebiyle değil rekabetin Boğazlar'ı ve Süveyş Kanalı'nı ilgilendiren boyutları dolayısıyla da Ortadoğu'yu doğrudan etkilemiştir.

1890'lardan itibaren Almanya'nın Ortadoğu'ya nüfuz etmeye başlamasıyla stratejik bakımdan yeni bir sürece girildi. 1914 sonunda Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesiyle birlikte bütün Ortadoğu bölgesi I. Dünya Savaşı'nın cephelelerinden biri haline geldi. Almanya karşısında ittifak kuran Şark meselesinin baş aktörleri İngiltere, Rusya ve Fransa savaş sırasında Ortadoğu'yu çeşitli gizli anlaşmalarla paylaştılar. 1917 Bolşevik İhtilali sonucu Rusya'nın çekilmesine rağmen savaşın galipleri İngiltere ve Fransa bu anlaşmaları uygulamaya çalıştılar. I. Dünya Savaşı'nın ardından yapılan antlaşmalarla Türkiye ve İran hariç bütün Ortadoğu ve Kuzey Afrika Fransız ve İngiliz hâkimiyeti altına girdi. 1930'ların ikinci yarısında Almanya ve İtalya bu hâkimiyete karşı çıkmaya başladıysa da başarılı olamadı.

İngiltere'nin XIX. yüzyıldaki stratejik çıkarları Hindistan'ı, dolayısıyla Hindistan'a ve diğer sömürgelere giden ulaşım hatlarını korumak ve ticarî üstünlüğünü devam ettirmektir. Bu amaçlara ulaşmak için Osmanlı Devleti ve İran'ın Rusya karşısında bağımsızlığını ve bütünlüğünü savunmak, tampon devletler olarak kalmalarını temin etmek gerekiyordu. Daha sonra Almanya da aynı kapsama alındı. İngiltere, Hindistan yolunu garantiye almak için Malta, Aden ve Kıbrıs'ı ele geçirdi, 1875'te Süveyş Kanalı hisselerini satın aldı, 1882'de Mısır'ı işgal etti. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra İngiltere için Boğazlar bir ölçüde hayatîyetini kaybetti ve Mısır stratejik bir önem kazandı. İngiltere'nin diğer bir temel çıkarı ise Basra körfezine hâkim olmak ve Süveyş'in doğusunda başka hiçbir gücün askerî ya da ticarî hâkimiyetine izin vermemektir. Bu amaçla XIX. yüzyılın başından itibaren Basra körfezindeki emirliklerle bir dizi anlaşma imzaladı. Yüzyılın sonunda Almanya'nın Ortadoğu'ya girişini engellemek için Bağdat demiryoluna karşı çıktı. XX. yüzyılın başında bir İngiliz şirketinin İran'da petrol çıkarmasıyla başlayan süreç İngiltere'nin stratejik çıkarlarını derinleştirdi. 1871'de Almanya Devleti'nin ortaya çıkma-

sıyla birlikte değişen Avrupa dengesi Doğu sorununu ve "büyük oyun"u da etkiledi. Almanya'nın stratejik bakımdan dengelemesi ihtiyacıyla oluşturulan İngiltere-Rusya ittifakı sonrası İngiltere'nin Ortadoğu politikası değişmeye başladı. 1907'de yapılan bu ittifakın Ortadoğu'yu ilgilendiren önemli sonucu İran'ın İngiltere ve Rusya arasında paylaşılmasıdır. Bu anlaşmadan sonra İngiltere için Osmanlı'nın bütünlüğü ve bağımsızlığı önemini yitirmiş, I. Dünya Savaşı sırasında bir yandan Şerif Hüseyin isyanını desteklerken diğer yandan Ortadoğu'nun paylaşılmasına dönük antlaşmalara imza atmıştır.

İngiltere'nin I. Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu'daki en büyük çıkarı savaş boyunca ve barış masasında elde ettiği kazanımların korunmasıydı. Savaşın ardından etki sınırları çok genişlemesine rağmen askerî kuvvetlere ayıracak parası ve kaynakları kısıtlanan İngiltere, 1919-1921 yılları arasında elde ettiği stratejik hedeflerin malî kaynaklarının ötesinde olduğunu görererek askerî ve siyasî varlığını en aza indirmeye çalıştı. Amacı güvenliğini ikili antlaşmalar yoluyla korumak ve Milletler Cemiyeti yoluyla ortak güvenlik kavramına yönelmekti. Bu dönemde Ortadoğu'nun, İngiltere için önemi azaldı. I. Dünya Savaşı sonrası dönemde Ortadoğu'daki İngiliz çıkarları deniz, kara ve hava ulaşımı yollarının güvenliği ile petroldü. Ulaşım yolları içinde en önemlisi hem ticarî hem askerî ulaşım bakımından Süveyş Kanalı'ydı. Stratejik bakımdan Kızıldeniz'in doğusunda başka hiçbir güç etkin olmamalıydı. Çıkarları bakımından en önemli ülkeler ise Mısır ve İran'dı. 1930'ların ikinci yarısında İtalya ve Almanya'nın revizyonist politikalarıyla birlikte İngiltere için stratejik bir tehlike belirdi. 1939'a gelindiğinde İngiltere için Ortadoğu'nun güvenliği ön sıraya geçmişti.

Fransa, XX. yüzyılın başına kadar tıpkı İngiltere gibi Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını ve bütünlüğünü savunsa bile Avrupa'nın büyük devletleriyle olan rekabeti sebebiyle sömürgecilik yarışında fırsatları kaçırmak istemedi. 1830'da Cezayir'i, 1881'de Tunus'u işgal etti, Mısır üzerinde İngiltere ile rekabeti girişti. Lübnan'ı da içine alan Büyük Suriye topraklarındaki çıkarlarını gizlemedi. I. Dünya Savaşı sonrası Fransa'nın çıkarları Batı Akdeniz ve üç Kuzey Afrika ülkesindeki durumunu korumaktı. Doğu Akdeniz'deki Suriye ve Lübnan mandaları ve en büyük hisse sahibi olduğu Süveyş Kanalı, Asya ve Afrika'daki sömürgelere güvenli ulaşım için gerek-

liydi. Fransa da İngiltere gibi çıkarlarını korumanın en iyi ve masrafsız yolu olarak ikili antlaşmalar yoluna gitti.

Almanya'nın Ortadoğu'ya müdahalesi 1890'larda başladı. Başta Bağdat demiryolu olmak üzere çeşitli ekonomik ve teknik projelerle bölgede nüfuz kazanmak isteyen Almanya bu özelliğiyle de diğer bölgesel aktörler tarafından İngiltere ve Fransa'ya karşı bir denge unsuru olarak görüldü. I. Dünya Savaşı boyunca bütün Ortadoğu'da ve Avrasya'da kıyasıya bir Almanya-İngiltere rekabeti yaşandı. I. Dünya Savaşı sonrası ise mağlûp Almanya, Ortadoğu'da herhangi bir siyasî olaya karışmak istemedi ve kendisini ılımlı ekonomik ve kültürel faaliyetlerle sınırladı. 1914 öncesinde olduğu gibi Ortadoğu'daki temel çıkarı Kuzey kuşak ülkeleri olarak nitelendirilen Türkiye, İran ve Afganistan üzerindiydi. Almanya'nın bu ülkelerle ticarî ilişkileri 1930'larda hızla arttı. Almanya'nın bu dönemde Arap dünyasındaki faaliyetleri ise oldukça zayıftı. Libya ve Oniki Ada'ya sahip olup Ortadoğu'da önemli ticarî çıkarları bulunan İtalya ise 1935'ten itibaren bölgede revizyonist bir politika izlemeye başlayarak İngiltere için II. Dünya Savaşı boyunca devam eden stratejik bir tehdit oluşturdu.

Stratejik bakımdan sıcak denizlere inmek ihtiyacı içerisinde olan Rusya XIX. yüzyılda Ortadoğu'da İngiltere'nin en büyük rakibiydi. 1917 Bolşevik İhtilali bu stratejik rekabetin temel parametrelerini değiştirmede, sadece ideolojik bir faktör ekledi. Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu politikası Kuzey kuşak ülkeleri ve Arap dünyası olmak üzere kesin çizgilerle iki bölgeye ayrılır. Sovyetler Birliği'nin hayatî çıkarları tarihte olduğu gibi Kuzey kuşaktaydı. Boğazlar askerî ve ticarî açıdan önemini koruyordu. Türkiye, İran ve Afganistan'la ikili ticarî çıkarları mevcuttu. Bu üç ülkeyle de antlaşmalar imzalandı. Antlaşmaların amacı bu ülkeleri askerî bir tehdit olmaktan çıkarmak ve onlarla ekonomik ilişkileri geliştirmektir. Sovyetler Birliği, bölgeyi işgal etmek yerine güney sınırında zayıf ve bağımlı devletler olmasını ve bu devletlerle avantajlı ekonomik ilişkiler kurmayı tercih etti. Sovyetler Birliği'nin Arap dünyası ile çıkarları ise 1950'lere kadar zayıf kalmıştır.

Amerika Birleşik Devletleri'nin XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın ilk yarısında Ortadoğu'daki çıkarları ve ilgisi Protestan misyonierlerinin faaliyetlerinden ibaretti. 1920'lerden itibaren buna Amerikan özel

şirketlerinin Suudi Arabistan merkezli petrol çıkarları da eklendi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Ortadoğu'daki stratejik çıkarları II. Dünya Savaşı sonrasında başlamıştır.

II. Dünya Savaşı boyunca Ortadoğu'da Fransız etkisi azalırken İngiliz etkisi bir süre için zirveye çıktı. I. Dünya Savaşı'nın aksine Ortadoğu II. Dünya Savaşı boyunca Almanya'nın savaş tercihleri dolayısıyla geri planda kaldı. Hitler başlangıçta Ortadoğu'ya dayanan bir savaş stratejisiyle ilgilenmedi. Ancak 1940 Haziranında Fransa cephesi çökünce İngiltere'yi köşeye sıkıştırmak için Almanya, Ortadoğu'da hem Kuzey kuşak ülkeleri hem Arap ülkeleriyle ilgilenmeye başladı. Ortadoğu'da Kasım 1940 – Temmuz 1941 arası meydana gelen Almanya lehine gelişmeler İngilizler'i endişelendirdi. İngiltere bütün Ortadoğu'da kendi yandaşı rejimleri desteklerken Almanya sempatzanı rejimleri Irak ve Suriye örneğinde olduğu gibi etkisiz hale getirmeye çalıştı. Almanya'nın Haziran 1941'den itibaren Rusya'yı işgaliyle birlikte bölgedeki durum değişti. Bu tarihten itibaren İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin müttefik olması özellikle Kuzey kuşak ülkelerinde etkisini hemen gösterdi. İki müttefik bu ülkelerdeki Alman siyasi ve askerî etkisini kırmak için baskı uygulamaya başladılar. Hem bu etkiyi kırmak hem de Sovyetler'e güvenli bir yardım koridoru açmak amacıyla İran işgal edildi. İngilizler'in Ortadoğu'daki yerine tâlip olan İtalya ise bu amaca yönelik başarısız askerî operasyonlara girişti.

II. Dünya Savaşı'nın bitiminde Ortadoğu'da önde gelen büyük güçler İngiltere ve Sovyetler Birliği idi. Fransa zayıftı, Almanya ve İtalya yenilmişti, Amerika Birleşik Devletleri ise henüz ne yapacağına karar vermemişti. Savaşın ardından İngiltere Arap dünyasında, Sovyetler Birliği Kuzey kuşakta pozisyonlarını sağlamlaştırmak istediler, ancak bu isteklerini gerçekleştiremediler. İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin hedeflerini gerçekleştirmek için uyguladıkları yöntemler Amerika Birleşik Devletleri'ni bölgeye taşıdı. 1945-1946'da Sovyetler'in Kuzey kuşakta amacı tıpkı Doğu Avrupa ve Balkanlar'da olduğu gibi kendilerine bağımlı tampon devletler oluşturmaktı. Daha savaş bitmeden Sovyetler Birliği, Türkiye üzerinde kontrol sağlamaya teşebbüs etti. Montrö Antlaşması'nın yenilenmesini, Boğazlar'da üs ve doğu sınırında toprak istedi. Sovyetler Birliği'nin kontrol altına almaya çalıştığı ikinci ülke İran'dı. 1941'den beri İran'ın kuzeyini iş-

gal altında tutan Sovyetler Birliği savaşın bitiminde anlaşmaya rağmen askerlerini çekmedi ve işgal bölgelerinde etnik milliyetçiliği destekledi. Ancak bu politikaları çıkarlarının tersine sonuçlar verdi. Türkiye ve İran siyasi ve askerî bakımdan hızla Amerika Birleşik Devletleri'ne yakınlaştı.

Savaşın sonunda İngiltere bölgede stratejik bakımdan en avantajlı ülke durumuna geldi. Bölgede hem askerleri hem müttefikleri vardı. Abadan ve Süveyş kontrolü altındaydı; çeşitli ülkelerde askerî üsleri mevcuttu. Bu durumu barış dönemi üstünlüğüne çevirmek gerekiyordu. Asıl hedefi Arap dünyasıydı. Kuzey kuşakta Sovyetler'e karşı durabilecek, bu ülkelere malî ve askerî destek sağlayacak durumda değildi. Bu sebeple Kuzey kuşak ülkelerinin sorumluluğunu Amerika Birleşik Devletleri'ne yükledi. Arap Ortadoğusu'nda ise kendi liderliği altında Sovyet tehlikesine karşı kurulacak Mısır ve Süveyş merkezli bir askerî konfederasyon beklentisi içindeydi. Böyle bir düzenlemeyle en başta petrol olmak üzere Ortadoğu'daki çıkarlarını koruyabilecekti. Bu bölgesel güvenlik sistemine Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa da katılmalıydı. Ancak İngiltere savaş sonrası Ortadoğu'da yükselen milliyetçilik dalgasıyla uzlaşamadı. İran ve Mısır gibi ülkelerdeki tam bağımsızlık taraftarı ve İngiliz karşıtı eğilimleri Sovyetler Birliği'nin lehine görerek 1953'te İran Başbakanı Musaddık'ın devrilmesi ve 1956'da Süveyş savaşı örneklerinde olduğu gibi cezalandırmaya çalıştı. Ancak bu hedeflerinde başarısız olmakla kalmayıp Arap dünyasındaki itibarını da yitirdi. Özellikle 1956 Süveyş savaşı İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki son güç gösterisi oldu. Bu tarihten sonra Avrupalı güçler Ortadoğu'daki etkisini kaybetti, bölge stratejik bakımdan Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği nüfuzu altına girdi. İngiltere 1971'e kadar sadece Basra körfezindeki mevcudiyetini devam ettirebildi. Sovyetler Birliği karşısındaki stratejik boşluğu Amerika Birleşik Devletleri doldurmaya başladı.

II. Dünya Savaşı sonrası Amerika Birleşik Devletleri'nin Ortadoğu'daki çıkarı ve ilgisi önce Kuzey kuşak üzerinde gelişti. 1947'de Truman doktriniyle Türkiye ve Yunanistan'ı Sovyet tehlikesi karşısında güvence altına aldı, 1952'den itibaren Eisenhower yönetimiyle birlikte bölgeye ciddi bir ilgi göstermeye başladı. Sovyetler'i çevrelemek amacıyla Kuzey kuşak kavramını geliştirdi. Amerika Birleşik Devletleri'nin devreye girmesiyle Kuzey kuşak ül-

keleri merkezli bir savunma örgütü planlanarak 1955 yılında Türkiye, Irak, İngiltere, Pakistan ve İran'ın üyesi olduğu Bağdat Paktı kuruldu. Bu pakta birlikte Batı ittifakı açısından NATO ve SEATO ile beraber Sovyetler Birliği'nin çevrenmesi tamamlanmış oldu. 1957 tarihli Eisenhower doktriniyle birlikte bölgede uluslararası komünizm tarafından tehdit edilen her ülkeye ekonomik ve askerî yardım vaad eden Amerika Birleşik Devletleri giderek bölge içi uyumsuzluklar ve çatışmalarda taraf olmaya başladı. Bölgede hızla yükselen radikal Arap milliyetçiliğini uluslararası komünizmin bir parçası görerek İsrail ile yakınlaşmaya başladı. 1962'den sonra hızlanmaya başlayan Amerika Birleşik Devletleri-İsrail yakınlaşması 1967 Arap-İsrail savaşından sonra gelişerek Amerika Birleşik Devletleri-İsrail stratejik ittifakına dönüştü. Amerika Birleşik Devletleri'nin 1970'lerde bölgedeki diğer iki önemli stratejik müttefik İsrail ve Suudi Arabistan'dı.

Öte yandan Sovyetler Birliği, kendisini çevrelemeyi hedefleyen Bağdat Paktı projesi üzerine Arap dünyası ile ilgilenmeye başladı. Özellikle Arap-İsrail uyumsuzluğu ve Amerika Birleşik Devletleri'nin İsrail ile yakınlaşması Sovyetler Birliği için büyük bir imkân yarattı. Ortadoğu'da petrol çıkarı olmayan Sovyetler Birliği'nin amacı Kuzey kuşaktaki Amerika Birleşik Devletleri hâkimiyetini sınırlandırmaktı. Sovyetler Birliği, kısa zamanda radikal Arap milliyetçiliğinin bir müttefik olarak Amerika Birleşik Devletleri ve bölgedeki müttefiklerine karşı bölgesel stratejik bir rol oynamaya başladı. Arap dünyasındaki Sovyet etkisi 1960'larda zirveye çıktı ve soğuk savaş dönemi boyunca iniş çıkışlarla devam etti.

Ortadoğu'da 1960'lardan 1980'lerin sonuna kadar çeşitli boyutlarda devam eden ve 1970'lerde Basra körfezine yayılan Amerika Birleşik Devletleri-Sovyetler Birliği stratejik rekabeti, İran İslâm Devrimi (1979) ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgaliyle birlikte yoğunlaştı. Bu tarihten itibaren Basra körfezine yoğunlaşmış gözükten Ortadoğu'daki stratejik hesaplaşma yerel bölgesel aktörlerin de katıldığı bir dizi savaş, işgal ve çatışmaya dönüştü. Amerika Birleşik Devletleri 1991'de soğuk savaşın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Ortadoğu'da tek hâkim güç olarak kaldı. Amerika Birleşik Devletleri, başta enerji kaynaklarının ve enerji nakil güzergâhlarının güvenliği olmak üzere temel stratejik çıkarlarını gerçekleştirmek için bölgede kendisine tehdit olarak

gördüğü rejimlere karşı mücadele etmeyi günümüzde de sürdürmektedir. Son yıllarda dünyanın en gerilimli ve sorunları bir türlü bitmeyen bölgesi durumundaki Ortadoğu'nun en önemli sorunu İsrail Devleti ile Filistin ve komşu Arap devletleri arasındaki çatışmadır. Bölgede iç savaşla yıpranmış Lübnan, iki parçaya ayrılmış Kıbrıs ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Irak'a müdahalesi gibi başka sorunlar da vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Sami Öngör, *Orta Doğu (Siyasi ve İktisadi Coğrafya)*, Ankara 1964; M. S. Anderson, *The Eastern Question: 1774-1923*, London 1966, tür.yer.; Necdet Tunçdilek, *Güneybatı Asya*, İstanbul 1971; G. Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, Ithaca 1980, s. 689-734, 765-812; H. Bowen – Jones, "Development in the Middle East", *Change and Development in the Middle East: Essays in Honour of W. B. Fisher* (ed. J. I. Clarke – H. Bowen-Jones), London-New York 1981, s. 3-23; L. C. Brown, *International Politics and the Middle East*, Princeton 1984, tür.yer.; M. E. Yapp, *The Making of the Modern Middle East: 1792-1923*, London 1987, s. 47-96; a.mlf., *The Near East since the First World War*, London 1991, s. 379-439; G. Feuer, *Çağdaş Ortadoğu Araştırma Kılavuzu* (trc. Davut Dursun), İstanbul 1990; A. Hourani, *A History of the Arab Peoples*, London 1991, s. 7-12, 258-262, 265-298, 315-322, 353-372; D. Fromkin, *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East, 1914-1922*, London 1991, tür.yer.; W. R. Polk, *The Arab World Today*, Cambridge 1991, s. 383-492; B. Lewis, *Ortadoğu* (trc. Mehmet Harmancı), İstanbul 1996, tür.yer.; a.mlf., "Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti", *ACİFD*, XII (1964), s. 75-82; Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, İstanbul 2001, s. 129-142, 323-453; a.mlf., "Jeopolitik Teoriler Çerçevesinde Dünya Kuvvet Dengesi ve Ortadoğu", *İlim ve Sanat*, sy. 6, Ankara 1986, s. 6-14; L. Fawcett, *International Relations of the Middle East*, Oxford 2005, tür.yer.

GÖKHAN ÇETİNSAYA

ORTAHİSAR CAMİİ

Trabzon'un fethinden sonra
Fâti Sultan Mehmed'in
şehrin en eski kilisesinden çevirip
ilk cuma namazını kıldırdığı cami.

Şehir merkezinde sur içinde yer alan yapının ilk defa IV-V. yüzyıllarda Aziz Andreas'a izâfe edilen bir manastır kompleksinin içinde yapıldığı kabul edilmektedir. XI-XII. yüzyıllarda üç nefli bir bazilika olarak yenilenmiş, 1214-1235 yılları arasında haç planlı hale getirilmiştir. Trabzon'un 1461 yılında fethinden sonra Fâti Sultan Mehmed tarafından camiye çevrilmiş ve mimari özelliklerini koruyarak günümüze kadar gelmiştir. Fâti Camii diye de anılan yapıyı bazı araştırmacılar Altunbaşlı Bâki-

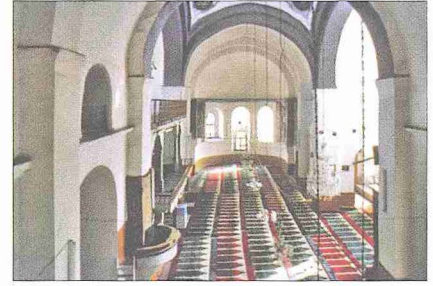
re Kilisesi olarak adlandırmıştır (G. Millet, S. Ballance ve A. Bryer – D. Winfield).

Yapının merkezi kubbesi on ikigen şeklinde yüksek kasnaklı olup içte pandantiflere oturur. Yan neflerin üzerinde galeriler vardır. Sahınların üstü beşik tonozlarla örtülüdür. Geniş orta nef doğuda içten dairevi, dıştan beşgen bir apsisle son bulmaktadır. Güneydeki protesis ve dioknikon odası kubbemsi tonozla örtülmüştür. XIII. yüzyılda ayrıca batıya Kafkas etkileri ve mahallî etkiler taşıyan bir dış narteks eklenmiştir.

XIII-XIV. yüzyıllarda yapıya kuzeydeki iki sütunlu giriş ve bu kısmın doğusunda iki hücre ilâve edilmiştir. Trabzon Komnenos kralları burada tahta çıkmış, bazıları kilise içerisine ve avlusuna gömülmüştür. IV. Alexios'un avludaki baldaken türbesi Trabzon'un fethiyle ilgili bir efsanede adı geçen Hoşoğlan'a izâfe edilmiştir. 1916-1918 Rus işgali sırasında arkeolog F. I. Vopenski ve arkadaşlarının bu yapı içinden topladıkları eski eserlerin ve yazmaların çok azı Rusya'ya ulaşmış, diğerleri Rumlar ve Ermeniler tarafından yağmalanmıştır. Bu sırada kralın kemikleri türbeden çıkarılıp götürülmüş, türbe ile yanındaki ejder lüleli kulaklı çeşme ve şadırvan tahrip edilerek ortadan kaldırılmıştır.

Evliya Çelebi cami hakkında ayrıntılı bilgi verirken günümüzde izi kalmayan Fâti adına bir medresesi, sıbyan mektebi, imaret ve dârülkurrâsının olduğunu belirtir. Türk devrinde caminin esas girişi kuzeye alınmış, güney duvarının ortasına bir mihrap yerleştirilmiş, minber konulmuş ve minare yapılmıştır. Muntazam bir taş işçiliğine sahip olan binanın üst örtüsü kuruşun kaplıdır. Camiye esas giriş kuzeydeki iki ionik sütunlu mekândan sağlanmıştır. Batıda narteksin ortasından ve doğuda sonradan birer kapı daha açılmıştır.

Mihrap taştan yapılmış olup süsleme bakımından zengindir. Üçgen mihrap nişinin yan yüzleri, aradaki bordürleri geometrik bezelidir. Nişin üzerinde mukarnaslı bir kavsara yer alır. Bu nişi çevreleyen geniş bordürlerden en dıştaki, mihrabın yarı yüksekliğine kadar uzanan kare kesitli ayaklar üzerinden başlayan geçmeli geometrik süslemelidir. İçte ise mukarnaslı geniş bordür ve aralarında zencereki silme bulunan iki kapalı sekizgenler geçmesinden oluşmaktadır. Nişin üstündeki aynalıkta geometrik rozetler vardır. Mihrabın doğu yan yüzündeki onarım kitâbesinde 1215 (1800) tarihi ile Ömer ismi okunmaktadır.

Ortahisar Camii ve içinden bir görünüş

Ceviz ağacından yapılmış değerli bir sanat eseri olan minberin sadece doğu yüzü işlenmiştir. Kapısı, taht kısmı ahşap oyma bezelidir. Esas üçgen biçimli yan yüz, on iki kenarlı kapalı şekillerin kesişmesiyle ortada meydana gelen altı kollu yıldızlardan (mühr-i Süleyman) ibarettir. Minberin aynalıkla korkuluk kısmı birleştirilip aynı kompozisyonla bezenmiştir. Bu uygulama Anadolu'da diğer ahşap minberlerde görülmez. İç yüzeyler oyularak rûmî ve palmet motifleriyle doldurulmuştur. Minberin süpürgeliğiyle köşkün altındaki kapak üzerinde de geometrik kompozisyonlar yer alır. Kapı kemeri, köşk korkuluğu ve kemerleri ajur tekniğinde işlenmiştir. Çatma künkâri olarak yapılan ve sonradan onarıldığı anlaşılan minber fetihten sonra başka bir yerden sökülerek buraya getirilmiş olmalıdır. Selçuklu özelliklerini taşıyan minber XV. yüzyıla tarihlendirilebilir. Caminin orijinal kapı kanatları korunamamıştır. Kapı aynalarının ortasında geometrik geçmeler etrafında bir kitâbe kuşağı bulunmaktaydı. Camide Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği ahşap süslemeli hünkâr mahfilinden iz yoktur. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin tesbit ettiği kuzey girişindeki ahşap korkuluklar ve içteki iki katlı ahşap mahfiller de korunamamıştır.

Caminin minaresi kuzey giriş mekânının yakınında yer alır ve binadan ayrı olarak yüksek bir kaide üzerine oturtulmuştur. Ortahisar Camii'ne değişik zamanlar-